

İSLÂM TARİH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTIRMA MERKEZİ
IRCICA

OSMANLI DÜNYASINDA BİLİM VE EĞİTİM

MİLLETLERARASI KONGRESİ TEBLİĞLERİ

İstanbul 12-15 Nisan 1999

Derleyen
Hidayet Yavuz Nuhoglu

İSTANBUL, 2001

Osmanlı Tarihi Kaynak ve İncelemeleri Dizi
Seri No:7

İslâm Konferansı Teşkilâtı (İKT)
İslâm Tarih, Sanat ve Kültür
Araştırma Merkezi (IRCICA)

Adres:
Barbaros Bulvarı
Yıldız Sarayı, Seyir Köşkü
Beşiktaş

Posta Adresi:
P.K. 24, 80692 Beşiktaş – İstanbul – Türkiye

Tel: 0212 259 17 42
Fax: 0212 258 43 65
e-mail: ircica@superonline.com
web-site: <http://ircica.org>

Sayfa Düzeni ve Dizgi: Acar Tanlak
Kapak: Hatice Polat

PC/6 – 2001/5
ISBN= 92-9063-090-6 (takım için)
ISBN= 92-9063-093-8 (Türkçe edisyon için)

IRCICA KÜTÜPHANE KATALOG FİŞİ

Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
(12-15 Nisan 1999: İstanbul)
Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi
Tebliğleri/Derleyen: Hidayet Yavuz Nuhoglu. - İstanbul: İslâm
Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2001. . . .
XXXVII, 761s.: res., fig.; 24 sm.- (Osmanlı Tarihi Kaynak ve
İncelemeleri Dizisi seri no: 7)
ISBN 92-9063 -093-8
1. Eğitim – Tarih- Türkiye- Osmanlı Dönemi 2. Bilim – Tarih
– Türkiye – Osmanlı Dönemi I. Nuhoglu, Hidayet Yavuz
(Derleyen) II. Osmanlı Dönemi Konu III. K.a.IV. (Seri)
370.9561

OSMANLI MEDRESELERİNDE AKLÎ İLİMLERİN İHMALİ MESELESİ ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZALAR

Yaşar SARIKAYA*

Medreselerle ilgili tartışmalar, bu kurumlar üzerine yapılan değerlendirme ve tenkitler içersinde en çok göze çarpan hususlardan birisi, *aklî ilimler* olarak tanımlanan derslerin bu okullarda özellikle 16. yüzyılın sonlarından itibaren ihmal edildikleri, hattâ programdan çıkarıldıkları ve bu durumun, medreselerin inkırâzına sebep olduğu şeklindeki görüşlerdir. Biz bu makalemizde medreseleri, işte bu açıdan, okutulan dersler bakımından ele alacak, özellikle de *aklî ilimler* olarak nitelendirilen derslerin- klişeleşmiş ifadeyle- medreselerde ihmal meselesini inceleyeceğiz. Hangi ilim dalları *ulûm-i aklıye* kategorisine girer? Bu ilimler, medreselerde okutulmuşlar mıdır? Yoksa ihmal mi edilmişlerdir? Medreselerin gerilemesiyle, aklî ilimlerin bir alakası var mıdır? Bu soruların cevaplarını bulmaya çalışacağız.

Ulûm-i aklıye

Osmanlı medreselerinde okutulan dersler, ait oldukları ilmî disipline göre çeşitli isimler altında tasnif edilmişlerdir. İlimlerin tasnifinde en yaygın kullanılan tanımlama, *ulûm-i nakliye* ve *ulûm-i aklıye* ifadeleridir. *Ulûm-i nakliye*, “şeriatı vaz’ edenden nakil ve rivâyet edilen haberlere” dayanan ilimler olarak tarif edilmektedir ki bunlar, esas olarak Kur’an ve Hadis ilimleri dediğimiz, Tefsir, Kıraat, Hadis, Fıkıh ve Kelâm’dır. Naklî ilimler için “*ulûm-i diniye*” veya, “*ulûm-i şer’iye*” tabirleri de sıklıkla kullanıla gelmiştir.

İslâm âlimlerinin ilimlerin ta’rif ve tasnifinde kullandıkları ikinci terim “*Ulûm-i aklıye*” dir ki bunlar, dinî ilimlerin dışında kalan ve antik devire ait oldukları için *ulûm el-avâil* ve *ulûm el-kudama* adıyla da anılan bilim dallarıdır. Daha ziyade insan aklına dayanan, akıl ve fikir yürütme yoluyla elde edilen ve öğrenilen *aklî ilimler*, felsefe’nin yanında *riyâzî* ve *tabiî* ilimleri de kapsar.

Gazâlî ve daha sonra İbn Haldun gibi İslâm âlimlerinin ilimler hakkında kullandıkları bu terminoloji, günümüz modern tarih, eğitim ve bilim tarihi araştırmacıları tarafından da genel kabul görmüştür. Nitekim, Emin Beğ,

* Ruhr-Universitaet-Bochum

“*Târihçe-i Tarîk-i Tedrîs*” adlı makalesinde, okutulan dersleri, *ulûm-i şer’iye* ve *ulûm-i akliye* olarak iki ana grupta incelemektedir. Emin Beğ’in *ulûm-i akliye* kategorisine aldığı dersler *tab’iyyât*, *riyâziyât* ve *tabâbettir*.¹ Emin Beğ’in akli ilimler içinde gösterdiği dersler, Uzunçarşılı’nın tasnifinde *ulûm-i âliye* kategorisinde inceleniyor. Uzunçarşılı, bu kategoriyi daha geniş tutuyor ve buna, Emin Beğ’den farklı olarak *kelâm*, *mantık*, *belâgat* gibi dersleri de ekliyor. Uzunçarşılı’nın kullandığı *ulûm-i âliye* tâbiri ve buna dahil ettiği dersler, aynen Ş. Tekindağ’da da karşımıza çıkıyor. Mustafa Bilge, “*İlk Osmanlı Medreseleri*”’nde okutulan dersler için *ulûm-i nakliye* ve *ulûm-i akliye* tasnifi yapıyor. M. Bilge’nin akli ilimler sınıfına aldığı dersler *kelâm*, *mantık*, *belâgat* ve *hey’ettir*. Akyüz ise, *felsefe*, *matematik* ve *hey’et* derslerini “*ulûm-i akliye*” olarak değerlendiriyor.

Şu halde, Osmanlı medreseleri ve ders programları hakkında makale veya kitap şeklinde çalışması olan yazar ve araştırmacılar, Hikmet, Mantık, Hey’et, Hesap ve Hendese gibi direkt nassa dayanmayan disiplinleri, *aklî ilimler* olarak değerlendirmektedirler. *Ulûm-i akliye*den yukarda zikredilen ilim dalları anlaşıldığına göre şimdi şu soruları sorabiliriz. Bu derslerin, Osmanlı medrese sistemindeki yeri nedir? Bunlar, medrese ders programlarında yer almışlar mıdır?

Aklî İlimlerin İhmal Edilmeleri Meselesi

Bu soruların yanıtlarına geçmeden önce genel geçer hükmü burada hatırlatmakta yarar olduğu kanısındayım. -Bir kısmı yukarda zikredilen- pek çok araştırmacıya göre *aklî* ilimler kategorisinde gösterilen ilmî disiplinler, 16. y.yılın başlarına kadar *naklî* ilimlerle büyük bir ahenk içersinde okutulurken, nasıl olduysa daha sonra bu ahenk *aklî* ilimler aleyhine bozulmuş ve bunlar, giderek tedrisat programından bile tamamen çıkarılmışlar ve nihayet bu durum, ilmî sahada büyük bir duraklama ve gerilemeye zemin hazırlamış ve hattâ medreselerin bozulmasının başlıca nedeni olmuştur. Nitekim Emin Beğ, Fatih’in kurduğu ve kendi ismiyle anılan medreselerde, *Hâşîye-i tecrîd* ve *Şerh-i mevâkıf* gibi *aklî* derslerin okutulmasının tensib edildiğini, ancak Kanûnî’den sonra bu dersler “bunlar felsefiyattır” denerek kaldırılıp, yerlerine *Hidâye* ve *Ekmel* gibi dînî-fıkî derslerin konduğunu, bu durumun medrese tedrisatının inkırâzına sebep olduğunu ifâde etmektedir. Uzunçarşılı ise, İlmiye Teşkilatı’nda şunları yazmaktadır: “Medreselerin bozulmasında tefekkürü, faaliyete getirecek olan matematik, kelâm ve felsefe (hikemiyat) gibi aklî ilimlerin terk edilerek bunların yerine tamamen

¹ Emin Beğ: “*Tarihçe-i Tarik-i Tedrîs*”, İlmiye Salnâmesi, s. 647.

naklî ilimlerin kaim olması birinci derecede âmîl olmuştur". Aynı görüşler Ş. Tekindağ tarafından da dile getirilmektedir "... Medreselerin bozulmasında Matematik, Kelâm ve Hikmet (felsefe) gibi aklî ilimlerin terk edilerek bunların yerlerine tamamen naklî ilimlerin konması birinci derecede rol oynadığı anlaşılmaktadır...". Aklî ilimler hakkında ileri sürülen bu tür ifâdeler, H. Atay tarafından da dile getirilmektedir. Atay, medreselerin gerileyiş sebeplerini açıklarken "Medreselerin gerilemesinde rol oynayan başlıca sebeplerden biri de tecrübî ve aklî ilimlere karşı çıkılmasıdır" görüşünü savunmuştur. Parmaksızoğlu da Matematik, Hendese, Astronomi ve Felsefe'nin 16. asrın sonlarına doğru kaldırıldığı görüşünü paylaşmaktadır. Konuyla ilgili benzer görüşler, Pakalın, Akyüz ve Akgündüz tarafından da tekrar edilmektedir.

Görüldüğü gibi, değerli araştırmacılarımız, birbirine benzer ifâdelerle, medreselerde *aklî* ilimlerin 16. y.yıldan sonra yavaş yavaş terk edildikleri; bu durumun ilmin inkırazına ve medreselerin gerilemesine neden olduğu konusunda âdeta hemfikirdirler. Peki neye dayanarak böylesine büyük iddialar ileri sürülmektedir?

Medreselerin gerilemesini aklî ilimlerin terk edilmesine bağlayan görüşler, şüphesiz, Kâtip Çelebi (öl. 1656)'nin iki değişik eserinde yer verdiği eleştiri ve rivâyetleri referans olarak almaktadırlar. K. Çelebi, *Keşfü'z-zünûn* adlı eserinde şunları söyler:

"Derim ki, Felsefe ve Hikmet Rûm'da (Anadolu) fetihten sonra, Osmanlı Devleti (tarihinin) ortalarına kadar revaç buldu. (Bu devirde) bir kimse, aklî ve naklî ilimleri tahsili ve ihatası ölçüsünde şeref ve itibara sahip olurdu. ... Gerileme devri ile birlikte ilimler de duraklama devrine girdi. Bu sırada Şeyhü'l-İslâmlardan biri *hikmetin* okutulmasını menetti... Pek azı dışında felsefî ilimler söndü."

Kâtip Çelebi, benzer eleştirilerini *Mizânü'l-hak*'da da dile getirmektedir. Burada, Kânûnî devrine kadar hikmet ile şeriat ilimlerini uzlaştıran âlimler vardı, der ve şöyle devam eder:

"... Ebu'l-Feth Sultan Muhammed Han, Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp, kanuna göre iş görölüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve *Hâşiye-i tecrîd* ve *Şerh-i mevâkif* derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler, *bu dersler felsefiyât* diye kaldırıp (bunların yerlerine) *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini okutmayı

akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyat kaldı, ne Hidâye kaldı ne de Ekmel...”

K. Çelebi'nin bu rivâyetlerinin çelişkilerle dolu olduğu ve elde ettiği bilgileri birbirine karıştırdığı, son yapılan çalışmalarda ortaya konmuştur. Pek çok araştırma ve çalışmaya kaynaklık teşkil ettiğinden ve büyük sonuçların çıkarılmasına neden olduğundan dolayı, bu çelişkiler ve yanlışlıkların özellikle konumuzu ilgilendiren tarafına kısaca değinilmesinde fayda vardır. Önce, ilk rivâyette sözü edilen Felsefe ve Hikmetin fetihten Osmanlı'nın ortalarına kadar revaç bulması meselesine değinelim. Eğer söz konusu olan antik yunan bilimleri ve felsefesi ise, bunun İslâm dünyasında revaç bulmasının, IX.-X. asırlara tekabül ettiği, bilinen bir gerçektir. Özellikle XI. asırdan sonra sünnî İslâm anlayışının egemen olmasıyla birlikte ve sünnî kelâmcıların etkileriyle saf (antik /Yunan) felsefe öğretimi, İslâm eğitim-öğretim kurumlarına giremediği gibi, bununla özel iştigal için bile, büyük cesaret gerekmektedir. Meselâ, Osmanlı medreselerine numûne teşkil eden Selçuklu medreselerinde Felsefe öğretimine yer verilmedi. Her ne kadar ilk dönem Osmanlı medreselerinin ders programlarıyla ilgili herhangi bir kaynak mevcut değilse de, buralarda, Uzunçarşılı'nın da ifâde ettiği gibi, daha önceki devirlerdeki medrese programlarının uygulandığı muhakkaktır. Öyleyse Kâtip Çelebi'nin yukarıdaki ifâdelerinin, Felsefe dersinin herhangi bir dönem medreselerde okutulup daha sonra kaldırıldığı anlamına gelmesi mümkün değildir. Bu rivâyet, -dikkatlice okunduğunda görüleceği gibi- esasında medreselerle de ilgili değildir. Zaten o, yukarıdaki ifâdelerinde, Felsefenin medresede okutulduğunu iddiâ etmiyor; buna mukabil, hem akfî hem de nakfî bilimleri tahsil eden ve bu ikisini kendinde meczeden bazı âlimlerden söz ediyor. İsmi verdiği âlimler, felsefe sahasında değil, akfî ilimlerin diğer kollarını teşkil eden Matematik ve Astronomi sahasında isim yapmışlardır. Dolayısıyla *Keşfü'z-zünûn*'daki ifadelerden, Çelebi'nin bugün bizim anladığımız mânâda Felsefe'yi kastettiği de şüphelidir. Eğer burada söz konusu olan Felsefe dışındaki Matematik ve Astronomi gibi diğer akfî ilimler ise, -ki isimlerini zikrettiği Osmanlı âlimleri bu sahalardaki çalışmalarıyla meşhur olmuşlardır- bu durumda, 14. asırdan itibaren hakikaten bir revaç bulmadan sözedilebilir. Fakat, bu sahalarla ilgili çalışmaların 16. asırdan sonra inkıta'a uğradığını ve akfî ilimleri bilen âlimlerin artık yetişmediğini söylemek de kolay değildir. Zirâ, sonraki devirlerde akfî ilimlerdeki çalışmalarla isim yapmış Dâvûd el-Antâkî (öl.1008/1599), Recep b. Hüseyin el-Felekî (öl. 1087/1614), Ebûbekir b. Behrâm ed-Dımeşkî (öl. 1102/1692), Yanyalı Es'ad Efendi (öl. 1143/1730), Hasan el-Ceberti (öl. 1188/1774) ve Gelenbevî İsmâil Efendi (öl. 1205/1791) gibi pek çok Osmanlı âlimi vardır. Dolayısıyla bu

tür rivâyetleri, bir aydının, bilime verilen ehemmiyetle ilgili genel değerlendirmeleri olarak görmek gerekmektedir. Kaldı ki bu tür ifadeler, her çağda, o çağın entellektüellerince ileri sürülmesi doğal olan ve hattâ beklenen birer yakınmadır.

K. Çelebi, “bu sırada şeyhü'l-İslâmlar'dan biri *hikmetin* okutulmasını menetti” diyor ama bu kişinin kim olduğunu belirtmiyor. Atay'ın da işaret ettiği gibi, Osmanlı medreselerinde hikmet veya aklî ilimlerin tahsilini ve tedrisini men eden bir şeyhü'l-islâm fetvâsı veya bir fermân henüz bulunabilmiş değildir. Dolayısıyla bu rivâyeti de ihtiyatla ele almak gerekmektedir.

Mizânü'l-hak'taki rivâyete gelince: K. Çelebi, burada “*Ebu'l-Feth Sultan Muhammed Han, medâris-i semâniye'yi yaptırıp, kanuna göre iş görülp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve Hâşiye-i tecrîd ve Şerh-i mevâkıf derslerinin okutulmasını bildirmişti*” der. Oysa bugün elimizde mevcut Fâtih külliyesine ait on vakfiye içersinde -ki bunlardan en meşhuru III. Murâd döneminde kaleme alınan ve 1938'de “Fatih Mehmet II Vakfiyeleri” adıyla K. Edip Kürkçüoğlu tarafından incelenip Vakıflar Umum Müdürlüğü'nce basılan Türkçe vakfiyedir- hiç birisinde Çelebi'nin ifâdelerini doğrulayacak bilgiler bulunmamaktadır. Bu vakfiyelerde külliye ile ilgili genel hususlardan bahsedilmekte; ders türleri ve kitap isimleri zikredilmemektedir. Yalnız, müderrisler için, *aklî* ve *naklî* ilimlerde şöhret bulmuş ehliyetli kişiler olmaları istenmektedir. O halde K. Çelebi'nin ifâde ettiği bilgiler, en azından şu an elde bulunan kaynaklara göre doğru değildir ve çelişkilerle doludur. Çelişkilerle doludur; zîrâ, Fâtih'in vakfiyesinde okunmasını istediği ifâde edilen eserlerden ilki olan *Hâşiye-i tecrîd*'in, aynı isimle anılan en alt düzeyli medreselerde (yirmili veya yirmibeşli) okutulduğu, *Şerh-i mevâkıf*'ın da bizzat kendisinin *Cihânnümâ*'sında belirttiği gibi Kırklı medreselere ait bir kitap olduğu bilinen bir husustur. Buna göre her iki eserin de en yüksek medrese kabul edilen Medâris-i Semâniye'de okutulması, ihtimal dahilinde gözükmemektedir.

Yukarda kısaca ele alınan rivâyetler, aklî ilimlerin medreselerde ihmal ve terk edildiklerini göstermekten çok uzaktır. Kaldı ki, Çelebi'nin kaldırıldığını iddia ettiği kitaplar, kelâm ilmine aittir. Pek çok yazarın dinî ilimler kategorisinde gösterdiği Kelâm'ın ve buna ait kitapların program dışı kalması -ki bu medrese târihinde hiç vâki olmamıştır- nasıl oluyor da aklî ve felsefî ilimlerin ihmalî anlamına geliyor? Bu ifadeleri birer târihî gerçekmiş gibi kabullenip, bunlardan büyük sonuçlar çıkaran ve bir kısmı yukarda ismen zikredilen araştırmacıların görüşleri, böylece sağlam dayanaktan yoksun bulunmaktadır. Zira biraz sonra

etrafıca ele alacağımız çok sayıda belge ve kaynak, program dışı bırakıldığı iddia edilen derslerin, sonraki yüzyıllarda medreselerde hâlâ okutulduklarını açık bir şekilde göstermektedir. Kanaatimce yapılan yanlış değerlendirmelerin temelinde medrese kurumunun ne olduğuyla ilgili soru yatmaktadır. Medrese değimiz kurum nedir? Ne için kurulmuştur? Bu kurumda verilen eğitim ve öğretimin maksadı nedir? Bu sorulara verilecek doğru cevaplar, mezkur kurumlar hakkında daha sağlam konuşmaya imkan sağlayacaktır.

Her şeyden önce medreseler, esas itibariyle fıkıh başta olmak üzere İslâm ilimlerinin tadrîs ve tahsîl edildikleri müesseselerdir. Başka bir ifâdeyle medreseler, Nizamü'l-mülk'le beraber kurumsallaşmasından itibaren, gerek Selçuklular devrinde ve gerekse Osmanlı'larda, ilk planda devletin müderris, kadı ve müftü ihtiyacını karşılamaya matuf faaliyet gösteren kurumlar olarak dikkat çekmektedirler. Bu bakımdan medreseleri, G. Makdisi'nin de ifâde ettiği gibi esas itibariyle, kurucunun mensup olduğu mezhebe göre *fıkıh* öğretimi yapılan bir eğitim-öğretim kurumu, bir okul (*College of law*) olarak tarif etmek abartılı olmayacaktır. Bu özellik Osmanlı medreseleri için de geçerlidir. Bazı yerlerde hadîs, kıraat ve tıp gibi ilimlerin öğretimi için kurulan özel medreseleri bir tarafa bırakırsak, medreseler genellikle, devletin ihtiyaç duyduğu müderris, müftü ve kadıların yetiştirilmesine hizmet etmişlerdir. Hem müftülerin hem de kadıların vazifeleri icabı İslâm hukukunu iyi bilmeleri gerekmektedir. Bunun için medreseler, başta fıkıh olmak üzere hadîs, tefsîr, akâid ve ahlâk gibi *ulûm-i naklîye* olarak nitelendirilen dînî-hukukî derslerin tadrîs ve ta'lim edildikleri kurumlar olarak faaliyet göstermişlerdir. Bir araştırma enstitüsü ya da bir akademi olmaktan çok, devlet kurumlarına eleman yetiştiren birer eğitim kurumu olarak çalışmışlardır. Bundan dolayı, medreselerde bilimsel çalışmalar, ilmî etüdler ve araştırmalar istisnaidir. Esas olan, var olan bilgileri muhafaza etmek ve bunu yeni nesillere - gerekirse küçük ilâvelerle (şerh ve hâşiye şeklinde)- aktarmaktır.

Peki, akfî ilimlere, medrese ders programları arasında hiç yer verilmedi mi?

Ulûm-i aklîye kategorisinde yer alan derslerin 16. yüzyıla kadar okutulduğunda bir şüphe olmadığına göre ve sorun bu derslerin mezkur asırdan sonra ihmal edildiği iddiası olduğuna göre biz, söz konusu derslerin sonraki asırlardaki durumunu inceleyeceğiz. Hemen belirtelim: *Aklî* ilimler olarak bilinen dersler, medrese tedrisatının esasını teşkil etmezler, ancak bu, mezkur derslerin hiç okutulmadığı anlamına da gelmez. Aklî ilimler, medreselerde, asıl ilimlere *hazırlayıcı* veya *yardımcı ilimler* olarak tahsil ve tedris edilmişlerdir. Bu durum,

medresenin kurumsallaşmasından beri hem Selçuklularda, hem de Osmanlı döneminde geçerli olmuştur. Bu görüşümüzü destekleyen pek çok malzeme bulunmaktadır. Bu belgelerden biri medrese mezunlarına ait otobiyografilerdir. Nitekim Taşköprülüzâde (öl. 968/1561), *eş-Şakâ'ik en-nu'mâniye*'de, Şeyhül-islâm Feyzullâh Efendi (öl. 1115/1703) kendi haltercümesinde, Abdullah b. Muhammed el-Ahıskavî (öl. 1218/1803) *Revâmizu'l-a'yân* adlı eserinde okudukları ve okuttukları dersler hakkında bilgiler vermişlerdir.

Taşköprülüzâde, *eş-Şakâ'ik en-Nu'mâniye fî Ulemâi'd-Devleti'l- Osmâniye* adlı eserinin sonunda, kendi haltercümesini verir. Burada tahsil ve müderrislik hayatı boyunca okuduğu ve okuttuğu derslerden bahseder. Buna göre o, naklî ilimlerin yanında aklî ilimlere ait *Mantık*'tan *İsâgocî*'yi Hüsâmeddîn el-Kâtî'nin şerhiyle birlikte, *Şerhu's-şemsiye*'yi Şerif el-Cürcânî'nin buna yazdığı hâşiyesiyle birlikte okumuş ve Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhu'l-matâli*' inin bazı bölümlerini de tahkik ve itkan etmiştir.

Taşköprülüzâde, *Hikmet*'ten *Şerh-i Hidâyeti'l-hikme*'yi Hocâzâde'nin buna yazdığı hâşiyeleriyle birlikte okumuştur. *Hey'et*'le ilgili olarak Kadızâde-i Rûmî'nin *Şerh-i mulahhas fî'l-hey'e*'sini, Mirim Çelebi'nin *Risâle fî semti'l-kible*'sini ve Ali Kuşçî'nin *el-Fethiyye fî'l-hey'e*'sini okumuştur.

Hendese'den, Kadızâde-i Rûmî'nin *Şerh-i eşkâli't-te'sîs*'ini ve hisâb'tan *Şerhi't-tecnîs fî'l-hisâb*'ı okumuştur. Bu durum bize, sözü edilen derslerin, Semâniye Medreseleri'nin kuruluşundan bir asır sonra, XVI. yüzyılın ortalarında hâlâ medreselerde okutulmaya devam edildiklerini gösterir.

XVII. yüzyılın ikinci döneminde okuduğu anlaşılan Şeyhül-islâm Feyzullâh Efendi kendi haltercümesi'nde aklî ilimlerden şu kitapları okuduğunu zikretmektedir. *Mantık* dersinde, *Şerh-i tehzîbu'l-mantık* ve hâşiyesini; *Hikmet*'ten *Şerh-i hidâyeti'l-hikme* ve *Şerh-i hikmeti'l-'ayn*; *Hey'et*'ten *Şerh-i mulahhas fî'l-hey'e* ve hâşiyesi; Hisâb'tan *Hulâsatu'l-hisâb*; *Hendese*'den *Eşkâli't-te'sîs*'i okumuştur ki bu, şikayet konusu olan derslerin XVII. yüzyılın ikinci yarısında da medrese okutulmaya devam edildiklerini gösterir. Daha da ilginç, Feyzullah Efendinin, Çelebi'nin kaldırıldığını iddia ettiği Kelâm'a ait *Şerh-i tecrîd* ve *Hâşiyeye tecrîd*'i de okuduğu dersler arasında zikretmesidir.

Aklî ilimlerin 18. asırda da okutulmaya devam edildiklerini, Abdullah b. Muhammed el-Ahıskavî (öl. 1218/1803)'nin "*Revâmizu'l-a'yân*" adlı eserde verdiği bilgilerden de anlıyoruz. Kur'ân'ı babasından öğrenen el-Ahıskavî, daha

sonra Kars'a gelerek burada Arap dili ve edebiyatıyla diğer klasik dînî-naklî ilimleri tahsile başlamış, bu esnada aklî ilimlerden *Şerh-i isâgocî*'yi; *el-Fenârî fi'l-mantık*'ı tanınmış şerhleriyle; *Kadımrî*'i hâşiyesi *Lârî* 'yle birlikte; *Şerh-i hikmeti'l-'ayn*'ı diğer şerhlerle birlikte okumuştur. Daha sonra Amid'e gelen Ahîskavî, burada *Hulâsatü'l-hisâb*'ı okumuş ve riyâziye, hendese, ilm-i mîkât, usturlâb'la ilgili bilgileri öğrenmiştir. Kendisi, *Şerh-i şemsiyye* ve *Eşkâlüt-te'sîs* ile *Şerh-i çağminî fi'l-hey'e*'yi de okuduğu dersler arasında zikretmektedir.

Medrese mensuplarına ait hal tercümelerinden başka bir takım eserler daha vardır ki, bunlar bize bir taraftan dönemin genel geçer ilim anlayışını yansıttıkları gibi, diğer taraftan tedâvülde bulunan dersler hakkında da ışık tutmaktadırlar. Bunlar arasında İshak b. Hasan et-Tokâdî (öl. 1689)'nin *Nazmu'l-ulûm*'u, Saçaklızâde (öl. 1732)'nin *Tertîbu'l-ulûm*'u ve Erzurumlu İbrahim Hakkı (öl. 1780)'nin *Tertîbu'l-ulûm*'u oldukça dikkat çekicidir. 17. asır sonları ile 18. asra ait bu eserlerin ortak yönü, bir talebenin kemâl sahibi olabilmesi için tahsil etmesi önerilen ilim dalları arasında *ulûm-i akliye* kategorisinde yer alan derslere de yer vermeleridir. Bu eserlere bakıldığında, aklî ilimlerin mezkur asırlarda tedâvülde oldukları ve ulema ve medreseliler tarafından okunup işlendikleri anlaşılmaktadır.

Medreselerde okutulan dersler ve kitaplarla ilgili bilgilerimize ışık tutacak kaynaklar arasında batılı yazarların, araştırma ve gözlemlerine dayanan eserler de vardır. Bunlardan birisi, 1679/80'de İstanbul'da bulunan İtalyan Comte de Marsigli'nin gözlemlerine yer verdiği eserdir. Osmanlıların en önemli meşguliyetlerinden birisinin ilim tahsili olduğuna dikkat çeken yazar, okullarda dînî ilimleri öğrenenlerden ilerlemek ve yükselmek isteyenlerin mantık, antik çağ bilimleri ve bilhassa tıp sahalarına büyük ilgi gösterdiklerini, geometri, astronomi, coğrafya ve ahlak dersleri üzerinde ilgiyle durduklarını belirtiyor. Yine, 17. y.yılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ne gelen İngiliz seyyah Wheler, İmparatorluğun bütün büyük şehirlerinde geometri ve diğer ilimlerde ders veren müderrisler'in varlığından söz etmektedir. 1741 yılında Fransa'nın İstanbul elçiliğince hazırlattırılan *Kevâkib-i Seb'a* (Yedi Yıldız) adlı eser de bize, konumuz açısından çok çarpıcı bilgiler sunmaktadır. Bir medrese öğrencisinin, sırasıyla aldığı dersleri ayrıntılarıyla veren eser, talebenin nahivden sonra Mantık ilmine başladığını, bu dersle ilgili olarak sırasıyla önce *İsâgocî* risâlesini, daha sonra bunun şerhi *Hüsâm-ı Kâtî* ve hâşiyesi *Muhyiddîn risâlesi*'ni, sonra *Fenârî* ve hâşiyesini, sonra *Şemsiyye* kitabını, sonra *Tehzîb*'i ta'lik ve şerhleriyle, sonra Şemsiyye'nin şerhi *Kutbuddîn-i Şîrâzî*, hâşiyesi *Seyyid* ve *Kara Dâvûd* ile okuduğunu ve Mantık tahsilini, *Şerh-i matâli*' ile tamamladığını belirtir.

Esere göre, daha sonra, *Nazarî Hikmet* ilmine başlanır. Bu derse *Hidâyetü'l-hikme*'yi okuyarak başlayan talebe, daha sonra bunun şerhi *Kadımîr* ve hâşiyesi *Lârî*'yi de geçerek, bu ilmi *Hikmetü'l-ayn* kitabıyla tamamlar.

Bundan sonra Kelâm ilmine geçilir. Esere göre bu derste, *Ömer Nesefti* risâlesi, *Şerh-i akâ'id* ve hâşiyesi *Hayâlî*, *İsbât-ı Vâcip*, *Akâ'id-i celâl* gibi kelâm kitaplarıyla temel bilgileri elde edenler, daha sonra *Mevâkıf* veya *Şerh-i mevâkıf*'a geçerler ve bu ilmin tahsilini *Şerh-i makâsıd* ile tamamlarlar.

Eserde, Hikmet, Hey'et, Hendese ve Hisabla ilgili olarak da şunlar belirtilmektedir:

“Şerh-i Mevâkıf ve Makâsıd her ne kadar kelâm ilmiyse de âlet ilimlerinin cümlesini, hikmet, hey'et, hendese ve hisâbı zikreder. Hendese ve hisâb “mahsûsât” kabilinden olup çok fikre muhtâc olmadığından onu müstakilen ders edip okumazlar. Hemen zikrolunan ilimler arasında müzâkere ederler. İktisâr rütbesinde hendese ilminde *Eşkâl-i te'sîs* adlı bir kitap vardır; onu okurlar. Ondan sonra istiksâ rütbesinde delilleriyle *Öklidis* kitabını okurlar. Hisâbda dahi iktisâr rütbesinde *Bahâiyye* vardır; onu okurlar. Üzerine *Ramazan Efendi*² ve *Çullî*'si dahi takrir olunup iktisâdın yukarı rütbesine yakın olur...”

Eser talebelerin tatil günleri ve bu günlerdeki meşguliyetleriyle ilgili aktardığı bilgiler arasındaki şu ifadeler konumuz açısından oldukça önemlidir:

“...Mâlûm ola ki âlimler, öğrencilerin tabiatlarına melâl gelmeyip dâimâ ilme teşvik etmek için Salı ve Cuma günlerini tâtil etmişlerdir. Bu iki günde öğrenciler bazı malzemelerini hazırlar, yaz günü ise mesire yerlerine gitmeğe giderler. Orada da yine pek boş durmayıp hisâb, hendese ilmi, usturlâb, rub', misâha, Hind, Kıbt ve Zenc hisâbı, parmak hisâbı, ağırlıkları kaldırma ilmi (=mekanik) ve bunlar gibi müstakilen derse ihtiyaç duyulmayan ilimleri müzakere ederler. Kış günü ise, geceleri sohbet edip, muamrânâ, bilmece, muhâdarat, târih, şiir, aruz ve divân müzâkere ederler ...”

Bu ifadeler, aklî ilimlerin 18. yüzyılın ilk yarısında da okutulmakta olduklarını hattâ tatil günlerinde bile öğrencilerin, Matematik, Geometri,

²Aslı “*Hallu'l-Hulâsa li- ehli'r-riyasa*” dır ve Ramazan b. Ebi Hureyre el-Cezerî el-Kâdiri (1076/1665'te sağ)'nin *Hulâsatu'l-hisâb*'a yazdığı bir şerhtir.

Astronomi ile ilgili bilgilerini geliştirmek ve uygulamakla meşgul olduklarını, açık bir şekilde göstermektedir.

Ders programlarını tesbit etmemize ışık tutacak bir diğer mühim kaynak, medrese tahsilini bitiren talebelere hocaları tarafından verilen *İc zetn me*'lerdir. Hem okunan ilim dallarını, hem kullanılan ders kitaplarını tesbit etmede son derece sağlam bilgiler sunan bu belgelerden bir kısmı genel (*İc zet-i  mme*) ve uzun olup, ic zeti veren hoca ve alan talebenin aklî ve naklî ilimleri başarıyla tahsil ettiklerini ifade eder. Bazı ic zetn melerde ise ilimler ve dersler hakkında tafsilatlı bilgiler verilmemekte; sadece ic zeti alanın aklî ve naklî ilimleri başarıyla tamamladığı zikredilmektedir. Bir de belli bir ilim dalıyla ilgili olarak verilen hus si ic zetn meler (*İc zet-i hassa*) vardır. Bunlar talebenin aklî veya naklî ilimlerden birinden (meşel  Fer iz, Hadis, Kıraat v.s.) aldığı ic zetlerdir. Aklî ilimlere ait verilen veya alınan ic zetlere örnek olarak şunları vermek mümkündür. Ahmed ibn İsa eş-ş fi , hocası Kem ludd n b. Takiyy dd n eş-ş fi  el-Haleb 'nin *arimetik* ile ilgili eserini okumuş ve 17 Recep 1054 yılında bu dersten ic zet almıştır. Yine Muhammed Hasib b. Ahmed el-Kıbrıs , Muhammed b. Ali el-Bozkır  el-Mağnisav 'den *hisâb* ve *fer iz* okutma ic zeti almıştır. Osman b. S lim el-Vard n  el-Hayyat diye tanınan hocası Ebu'l-İtk n Mustafa el-Vef   ( l. 1203/1789)'den *astronomi* ve *matematik* ilimleri için bir ic zetn me almıştır.

Genel ic zetn melerde konumuz açısından dikkat çekici olan, ic zeti alan ve verenin hususiyetlerinden bahsedilirken genellikle onların, hem ulûm-i nakliye'yi hem de ulûm-i aklileyi okumuş kimseler oldukları belirtilmektedir. Nitekim Mustafa Da'fi b. İbr him el- Gir d  adlı bir şahsa verilen ic zette bu kimsenin ilimlerin c z'iyyatını ve külliyatını; fenlerin aklî ve nakl sini tahsil ettiği belirtilmektedir. Aynı ic zetn mede sözü edilen şahsın müderrisler zincirinde yer alan k tip, ş ir ve hatip olan Mevl n  H k  Abdurrahman Efendi'den *f n n-i hikem* ve *tabi'iyat*, *il hiyat* ve *riyâziyât* okuduğu zikredilmektedir. H. 1260 yılında İbrahim Edhem b. İsmâil el-Bahkesr 'ye verilen bir ic zetn mede bu şahsın, aklî ve naklî ilimleri başarıyla okuduğu belirtilmektedir. Erginli Muhammed Hulusi Efendi'ye verilen 1298/1881 tarihli ic zetn mede, mezkur şahsın dinî ilimler yanında Kelâm, Bel gat, Mantık, Hikmet, Edebiyat ve s aire okuduğu belirtilmektedir. Tarihi okunamayan bir ic zetn mede Kastamonulu Muhammed Vasfi Efendi'nin naklî ilimler yanında Mantıktan *İsâgocî*, *Tasavvurat* ve *Tasdikat*; Kelâm'dan *Tehzîb* okuduğu görülmektedir. Bir başka ic zetn mede Hasan Tahsin el-Rizev  adlı şahsın naklî ilimler yanında aklî ilimlerden *İsâgocî*

şerhini, *el-Fenârî*'yi, *el-Hayâlî* ve *Kadımîr*'i; *Şerhu'l-metâlî*; *Şerh-i mevâkıf* ve *Şerh-i çağminî*'yi tahsil ettiği yazılmaktadır.

Bu örneklerden bize, akfî ilimler olarak nitelendirilen derslerin bazılarının veya tamamının, 19. yüzyılda da medreselerde okunmuş veya okutulmuş olduklarını göstermektedir. Mezkur asrın ikinci yarısına ait ve Mübahat Kütükoğlu tarafından yayınlanan “1869'da Faal İstanbul Medreseleri” listesinde mevcut 5369 talebeden 1101'nin mantık (374 Fenârî, 610 Tasavvurat, 117 Tasdîkat); 287'sinin *Akâ'id şerhi*; 108'inin hikmetten *Kadımîr*³, 182'si ise kelâm'dan *Celâl*⁴ okumakta olduğu görülmektedir. Bu, akfî ilimlerden Mantık, Kelâm ve Hikmet'in, İstanbul medreselerinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında da tahsil edilmeye devam edildiğini göstermektedir. Ancak bu listede, Hendese ve Hey'etin yer almadığı dikkat çekmektedir. Bundan, söz konusu dersleri, mezkur öğretim döneminde okuyan bir talebenin bulunmadığı anlaşılabılır. Fakat, listenin bütün öğretim dönemini kapsamadığı ve İstanbul'daki medreselerle sınırlı olduğu da unutulmamalıdır. Bir başka husus, mezkur derslerin, 18. asrın sonlarına doğru kurulmaya başlayan ve 19. asrın ortalarından itibaren hızla yayılan Medrese dışı eğitim-öğretim kurumlarına kaydırılmış olabileceğidir.

Akfî ilimlerin terk veya ihmalinin doğru olmadığının bir başka delili, bu derslere ait kitapların medreselerde, değişik zamanlarda, defalarca istinsah edilmeleridir. Örneğin Hisab ilmine ait *Hulasatü'l-hisâb* adlı eser, ilki 1064' te olmak üzere, çeşitli bölgelerde bulunan 14'den fazla medresede istinsah edilmiştir. Yine Kadızâde-i Rûmî'nin Hendeseye ait *Tuhfetü'r-re'îs* adlı eseri de, aralarında İstanbul Semâniye ve Şehzâde medreseleriyle Bursa Sultâniye medresesinin de bulunduğu 30'dan fazla yüksek dereceli medresede istinsah edilmiş ve üzerine çok sayıda şerh ve hâşiye yazılmıştır. Kadızâde-i Rûmî'nin, Astronomiyle ilgili *Şerhü'l-mulahhas fi'l-hey'e*'si de 20'den fazla medresede istinsah edilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. İstinsahların en yoğun olduğu dönem 18. yüzyıldır. Bu kitapları istinsah edenler, müderrisler veya kısmen de talebelerdir. Bir Müderris veya talebe, kullanmayacaksa bir kitabı neden yazmak veya kopyalamak ihtiyacı duysun. O halde, bu kitaplar kullanılıyordu, işleniyordu, isteniyordu ki, istinsah edildiler.

Görüldüğü gibi, pek çok kaynak, akfî ilimlerin -hiç değilse bazılarının- medreselerde sürekli bir şekilde tedris ve tahsil edildiklerini gösteriyor. Söz konusu

³*Hidâyetü'l-hikme*'nin bir şerhi olan *Kadımîr*, aynı adla meşhur Hind'li Mir Hüseyin el-Meybudî'ye aittir.

⁴*Celâl*, Celâleddîn ed-Devvânî'nin, Taftâzânî'nin *Tehzîbu'l-kelâm ve'l-mantık* adlı eserine yazdığı bir şerhtir.

derslerin ihmal edilmelerine dâir K. Çelebi'ye ait rivâyetler varken, okutulduklarına dâir pek çok rivâyet, delil ve belge bulunmaktadır.

Medreselerin Gerilemesinde Akli İlimlerin Rolü Meselesi

Akli ilimlerin ihmal edildiğinden hareket eden yazarlar, ifadelerinin devamında, bu durumun, ilmin inkırazına yol açtığını ve medreselerin gerilemesine birinci derecede sebep olduğunu ileri sürmektedirler. Yukarıda ayrıntılı olarak verdiğimiz bilgi, belge ve kaynaklar bize, *akli* ilimlerin program dışı bırakılmalarının söz konusu olmadığını, tersine medrese tedrisatında bir sürekliliğin, büyük bir geleneğin mevcut olduğunu gösteriyor. Kaldı ki, medreselerin gerilemesi ile akli ilimler arasında bir bağ kurma, bu kurumların kuruluş, amaç ve işleyişleri dikkate alındığında anlamsız - hattâ imkânsız - kalmaktadır. Medreselerin gerilemesinden söz edildiğine göre, bu kurumlar için bir gelişme, bir yükselme dönemi kabul ediliyor demektir. Öyleyse şu soruyu sormak gerekir: Medreselerin yükselmesi, akli ilimlerin buralarda okutulması neticesinde mi olmuştur? Osmanlı medreselerinin, 15. asırda yükseldiği ve 16. asırda en parlak dönemine ulaştığı genel olarak kabul edilirse, o durumda, bu yükselmeyi sağlayan temel dinamiklerin akli ilimler olduğu söylenebilir mi? Bu sorulara doğru cevaplar verebilmek, Medrese sistemini, amaç, içerik ve işleyiş açısından iyi anlamak ve doğru değerlendirmekle mümkündür. Yukarda kısaca değinildiği gibi, medrese tedris sisteminde, *esas* olan dinî/nakli ilimlerdir. Akli ilimler ise *araştır*, asli ilimlere *hazırlayıcı* ve *yardımcı* derslerdir. Bu itibarla, medreselerin gerileyişi, hangi devirlerde ne kadar akli ilimlerin okutulup okutulmaması ile ilgili bir durum değildir. Böyle bir kriter, asıl gâyesi, dinî kaynaklardan yararlanarak görev yapacak yargıç, müfti ve müderris yetiştirmek olan bir eğitim kurumu için geçerli olamaz. Medrese kendisinin asli görevi olan İslâm ilimlerinin eğitim ve öğretimi görevini, pek çok dış etkenler tarafından etkilenmiş olmasına rağmen, tarih boyunca kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür. Dolayısıyla medresenin gerileyişi ve çöküşü, iddia edildiği ve sanıldığı gibi kendi bünyesi içine giren, yavaş yavaş bütün organları kemiren ve nihâyet ölüme götüren hastalık gibi bir iflas süreci değildir. Medresenin i'tibârının kaybının sebebi daha çok, bu kurumun devlet için arzettiği fonksiyonda aranmalıdır. İslâmî bir eğitim kurumu olarak medrese başlangıçta devlet elitinin, memurların, müderrislerin, müfti, hâkim ve yargıçların ve diğer önemli devlet görevlilerinin eğitiminde ve yetiştirilmesinde çok önemli bir rol oynuyordu. Osmanlı yönetimi, meşruiyetini, şer'i esaslarda arıyordu. Eğitimle beraber yönetim, hukuk, adalet ve yargı sistemleri de, *şer-i şerif* esaslarına

göre biçimlendirilmişti. Bu esasların tesbiti, yorumu ve uygulaması, medreselerden yetişen ulemanın yetkisi altındaydı. Ulema ve medrese, sistemin ortasında, tam merkezinde yer alıyordu. Ulemanın başı Şeyhü'l-islâm, protokolde Vezir-i A'zam'ın arkasında kalmasına rağmen hem Sultan hem de vezirleri, önemli kararlarlarını ve icraatlarını, onun onayına sunmak zorundaydı. Medresenin ürettiği zihniyet ve kültür, sistemin arzu ve hedefleriyle çelişmiyordu. Sistem için medrese, medrese için de sistem gerekiyordu. Bu durum, Tanzimata kadar -daha doğru bir ifade ile modernleşme sürecinin başlamasına kadar- devam etti.

Tanzimattan sonra devlet, kendini yeniden tanımladı; klâsik Osmanlı sisteminde gedikler açılmaya ve buralara, Avrupa uygarlığının ürünü kurum ve kuruluşlar yerleştirilmeye başlandı. Batı'ya yöneliş, Avrupa'nın sadece tekniğini değil, aynı zamanda zihniyetini, ideolojisini, felsefesini, bilimini, kültürünü ... de beraberinde getirdi. Bu yeni değişim ve dönüşümle medrese, kendini bir anda sistemin merkezinden uzaklaştırıldığını gördü. Yerine batı modeline göre kurulan eğitim kurumları geçti. Medreseliler de, hem kıyafetleriyle, hem zihniyet ve ideolojileriyle gücü ve iktidarı elinde bulunduranların yanında ve yeni sistem içersinde ahengi bozan bir görüntüye sahipti. Medreselerin işlevsizliği, iflası, itibar kaybı v.s. işte burada, bu değişim ve dönüşümde aranmalıdır. Evet, ilim zihniyeti, program, disiplin, devamlılık v.s. gibi hususlar bir sistemin sağlıklı işlemesi açısından önemli faktörlerdir. Ancak, Medreselerin gerilemesi çerçevesinde öne sürülen nedenler, 16. asırdan sonra birdenbire ortaya çıkmış değildir.

Sonuç

Bütün bu bilgi ve belgelerin ışığında konumuzu şu şekilde sonuçlandırabiliriz:

- Akfî ilimlerin ihmal ve terkile ilgili K. Çelebi'nin tenkitleri doğruyu yansıtmamaktadır. Konuyla ilgili yeni çalışmalar ve bilhassa Prof. Dr. İhsanoğlu, K. Çelebi'nin rivâyetlerindeki çelişkileri detaylarıyla incelemiştir.

- K. Çelebi'nin “sonradan gelenler, bunlar felsefıyattır” diyerek programdan çıkardıklarını iddia ettiği Haşiye-i tecrid ve Şerh-i mevâkıf, Kelâm ilmine ait olup, sonraki devirlerde de elden düşmediği anlaşılmaktadır. Medrese eğitim sisteminin

doğal bir parçası olan Kelâm ilmi, ya yukarda zikredilen eserler veya bu ilme ait diğer standart ders kitapları vasıtasıyla kesintisiz tadrîs ve tahsil edilmiştir.

- Akfî ilimlerin diğer kollarını teşkil eden derslerin ve bu derslere ait klâsik eserlerin, 16. yüzyıldan sonra da okutuldukları görülmektedir. Ancak bu derslerin, medrese eğitim sisteminin temelini teşkil etmedikleri, dinî-nakfî ilimlere “yardımcı ders” olarak değerlendirildikleri açıktır.

- Medrese sistemi (program, amaç, işleyiş, içerik v.s.) içerisinde bir bütünlük, bir süreklilik, değişmeyen uzun bir gelenek mevcuttur. Dolayısıyla 15., 16. asırlarda tahsil ve tedris edilen ilimler, bu süreklilik ve gelenek gereği, 17., 18. 19. asırda da vardır, okunmuştur ve okutulmuştur. Medrese sistemi içinde ilk esaslı değişimler, ancak II. Meşrutiyetten sonra gerçekleşmiştir.

- Akfî ilimler sahasında geçerli olan derslerin kalitesi, içeriği, amacıyla müderris ve talebelerin bu alandaki ilmî performansları, esasında medrese sistemini kavramak açısından araştırılması gereken önemli sorular olmakla beraber, bu tebliğin sınırları ve konusu aşan bir konudur.

- Ulûm-i akliyenin program dışı bırakılmaları söz konusu olmadığına göre, medreselerin gerilemesinde bu ilimlerin ihmalinin birinci derecede âmil olduğu tezi de havada kalıyor, demektir. Esasen, medreselerin yükselmesi veya gerilemesini akfî ilimlerin okutulup okutulmamasına bağlamak mümkün değildir.

- Bu söylenenlerden, Medrese sisteminin her devirde mükemmel işlediği, hiç bir kusuru olmadığı, burada çok kaliteli eğitim-öğretim faaliyeti yürütüldüğü, hiç bir eleştiriye hak etmediği anlaşılmamalıdır.